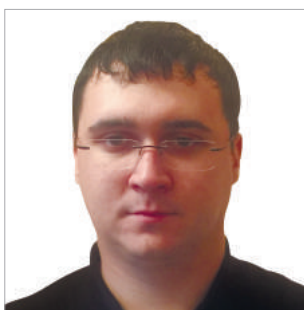

ГЕНЕЗА ТА РОЛЬ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ В ПРАВОТВОРЧОСТІ СЬОГОДЕННЯ

Є. Є. Звонков

*аспірант Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

На сьогоднішньому етапі розвитку правової системи, як певного універсального регулятивного механізму, який набуває все більшого значення у регламентації та регулюванні суспільних відносин – принципи права мають широкий спектр застосування, реалізації, їх значення не може бути недооцінено, як юридичною практикою, так і доктриною. Сьогодні принципи права розглядаються корифеями правової науки як своєрідні імперативні вимоги – базові нормативно-керівні засади, якими повинен керуватися законодавець. Норми Конституції України – базису вітчизняної правової системи, можна назвати певними критеріями, через які втілюються принципи права. Засади, встановлені принципами права, можна розглядати як орієнтир для правотворчості, інтерпретації та реалізації правових норм. Також законодавець, закріплюючи принципи права, встановлює зв'язок між різними галузями права,

втілюючи основні правові цінності в нормах права цих галузей. Відсутність належної синергії між напрямками права призведе до катастрофічних наслідків на цьому етапі розвитку будь-яких відносин, пов'язаних із юриспруденцією.

Принципи права не є відділеними від правозастосування, відтак покликані вирішувати і практичні питання. При вирішенні того чи іншого конфліктного питання сукупність правових приписів, які порушено, може свідчити про порушення правового принципу. Це яскраво видно на прикладі процесуального законодавства.

Справедливість, безперечно, є одна із найважливіших засад сучасного законодавства. Ключовою особливістю цього принципу є те, що цей принцип оціночний – в тій чи іншій мірі. Ця особливість, з одного боку, розкриває зазначений принцип з аксіологічної точки зору (враховуючи його оціночний

характер), а з іншого – відкриває чималий спектр для науково-теоретичних досліджень і роздумів. Зміст цього принципу важливий не тільки для осіб, які так чи інакше пов'язані з правом, а й для індивідів, які прямо не мають відношення до права і є суб'єктами, що виникають при його застосуванні. Вивчення і дослідження напрацювань, які існують в інших сферах, і відповідна їх імплементація у правову сферу можуть принести позитивні наробки та результати. Поняття «справедливість» може трактуватися і з точки зору філософії, політології, філософії, економіки тощо. І з цієї величезної кількості інтерпретацій та трактувань необхідно вивести регламентацію поняття, яке могло бути сприятливим для юридичної науки і практики. Але основною проблемою поняття «справедливість» є його абсолютна оціночність – для кожного індивіда: (навіть вужче – учасника тих або інших правовідносин) справед-

ливість буде мати своє власне поняття, яке може частково чи повністю відрізнитися від інтерпретації цього самого поняття в іншій людині (учасника цивільних правовідносин). І яка із запропонованих позицій буде правильною?

Для якісного функціонування оціночних принципів необхідне встановлення на законодавчому рівні та закріплення у судовій практиці критеріїв, за якими буде можливо встановити ступінь відповідності юридичного факту конкретному оціночному принципу.

Ще з давніх часів поняття «справедливість» було нерозривно пов'язане із поняттями добра і зла, тобто справедлива норма повинна відповідати суб'єктивному поняттю добра і моральності (інститут природного права). Але з виникненням держави як соціального інституту з'являється необхідність встановлення і закріплення уявлень про справедливість і мораль у правових нормах. На ранніх стадіях становлення інституту держави ці уявлення і слугували основним джерелом права [1]. Не дивлячись на те, що добро та зло дуже «зручні» поняття для визначення того чи іншого явища та встановлення його моральності/аморальності – для держави, керування цими уявленнями не є оптимальним для розробки законодавства. Державний інтерес та безпека не мають нічого спільного із суб'єктивними уявленнями однієї особи про поняття добра і зла. В античні часи реалії ефективного правління державою (чи містом-полісом) вимагали від компетентної особи дій та рішень, які не мали нічого спільного навіть з тогочасними уявленнями про справедливість, не кажучи вже про сучасні. Тому довгий час вчення про справедливість мали виключно філософський та міфологічний напрями [2].

Платон у своїх працях розглядає справедливість як один із невід'ємних елементів гар-

монії – людини, природи, держави. Він визначав справедливість як складову вищої, природної справедливості, яка пов'язана нерозривно із гармонією та Всесвітом [3]. Мислитель зазначав, що коли людина знаходиться на «правильному» шляху, роблячи все найкраще для блага інших, навзаєм отримує те, на що така особа заслуговує. Отже, це і є гармонія – справедливість. Хоча він вважав, що філософи та мислителі повинні керувати усіма ланками влади, бо тільки вони можуть у повній мірі розуміти, де добро, а де зло – створюючи таким чином ідеальну гармонію. Не дивлячись на нерозумність цього твердження, декілька разів мислителі все ж займали керівні посади – хоча до розквіту держави це не призводило. У своїх останніх працях філософ розглядав питання «божественної волі» – тільки боги можуть судити про правильність чи хибність тої чи іншої дії. Цей напрям знайде своє фундаментальне відображення у Середні віки.

Арістотель, один із провідних мислителів, поділяв справедливість на два види – справедливість природну і справедливість, яка встановлена законом [4]. Він чітко розділяв ці поняття і зазначав, що законна справедливість повинна мати своєю основою справедливість природну, але з поправкою на інтереси державні та інтереси більшості.

Тобто, узагальнюючи, справедливість (встановлена законом) за Арістотелем – це суб'єктивно визначена категорія, яка збігається з уявленнями більшості людей про справедливість (добро та зло), але з поправкою на загальний інтерес (інтерес держави). Мислитель дійшов висновку, що поняття справедливості в уявленні тієї чи іншої особи відрізняється від уявлення у законодавця – і це є об'єктивно необхідним, задля захисту та розвитку держави. Але він наполягав

на тому, що право повинно бути побудоване на засадах справедливості, а до законів, які вважаються не справедливими багатьма особами – повинні бути внесені правки або взагалі вони повинні бути скасованими. Якщо більшість буде вважати закон несправедливим – це може призвести до краху держави або правителя.

Якщо справедливість в античні часи тлумачилась через призму філософії, то у Середньовіччі розглядалась крізь призму релігії. Справедливість розглядалась як теократичний інститут і часто стикалася із релігійними термінами, наприклад – «праведність». Отже, справедливістю детермінувалися дії та процеси, схвалені Богом (церквою та монархом). Втім, відбувалися численні спекуляції цим терміном, особливо до перекладу Біблії Мартіном Лютером на німецьку мову. Справедливість розглядалась під призвою так званої теорії волі Бога (або теорії наказу Бога – Divine command theory) [5]. Людині у цій теорії відводилась роль статиста – вона не могла нічого змінити, бо категорії справедливості, добра, зла, чесності визначені силою, яка знаходиться поза волею та розумінням індивіда. Особа може тільки підкоритися волі – фаталізм середньовіччя у «повному обсязі» [6]. Але все ж таки, ближче до епохи Відродження з'являються нові трактування уявлень про справедливість.

Під впливом стоїцизму природне право для римських юристів виявилось ідеальним правом. Завдяки такому ідеалістичному підходу було створено абстрактну систему права, яка складалася з інститутів і принципів. У праві категорія «справедливість» набула значення «justitia». Поняття «aequitas» використовувалося римськими юристами для протиставлення iniquitas (несправедливості) – правовій ситуації, яка суперечить справедливості [7].

Англійська правова система ще у Середньовіччі встановила своєрідний прототип принципу справедливості. Через потребу вести багаторічні бойові дії англійські дворяни вимушені були залишати свої землі під керівництвом сторонніх осіб (жінки не мали права керувати та розпоряджатися власністю самі). Після повернення дворян з війни до своїх земель нерідко виникали спори із управителями з приводу їхніх дій. Міські та Королівські суди, маючи багато подібних позовів та рішень по них, стали закріплювати ці рішення на законодавчому рівні – роблячи їх обов'язковими для виконання. Так, управитель повинен був «по совісті» керувати залишеними йому для догляду маєтками, що стало початком зародження права довіри та деяким чином принципу добросовісності. Канцлер короля, трактуючи особливо важливі рішення і закони, зазначав, що вони діють за «правом справедливості» – тобто рішення вищої судової інстанції (фактично короля) є справедливим.

Формування та закріплення категорії «справедливість» почалося у часи Римської імперії під впливом поглядів філософів античної Греції. Ці погляди з плином часу трансформувалися у школу природнього права – основною доктриною якої стала ідея походження права від самої природи, а не від волі держави – природа сама може встановлювати закони, які будуть закономірними і правильними для соціуму. Трансформуючи погляди Арістотеля, вони визначили, що будь-який закон чи норма повинні бути «добрими» та «справедливими». Один із юристів Давнього Риму –

Павел – зазначав, аналізуючи Дигести Юстиніана, що будь-яка норма природнього права апіорі є справедливою і доброю, бо така норма, по суті, є відображенням волі соціуму, і тому в їх розумінні буде «правильною» і «необхідною» в регулюванні суспільних відносин [8]. Згодом категоріальні поняття «добро» та «справедливість» ототожнюються, трансформуються в одну категорію «природня справедливість» або «справедливість». Тобто право від природи справедливе – тому, що добре (відповідає уявленню про добро) [9].

Категоріальний поділ, даний Арістотелем, щодо понять «справедливість» та «справедливий від держави» (правова справедливість) був більш вдалим для свого часу. Погляди природньої школи права на той час видавалися досить утопічними і перетиналися із концепціями «ідеального» права, міста, країни й не відповідали, на жаль, реаліям [10]. Арістотель запропонував концепцію і поділ, які були доволі практичними для реалізації, реально розрізняли інтереси індивіда, соціуму та держави і не спекулювали суб'єктивними уявленнями про «добро» та «зло». Категорія «правова справедливість» використовується багатьма сучасними вченими, і деякі країни Європи, зокрема, Англія, використовують в юридичному обігу поняття «легальна справедливість», а не справедливість.

Історично склалося так, що категорія «справедливість» була дуже дискусійним та суб'єктивно детермінованим питанням. Генеза терміна «справедливість» пов'язана з релігією, філософією та світоглядними уявленнями ін-

дивіда. Хоча деякі із представників утопічних теорій пов'язували категорію «справедливість» із їхніми уявленнями про «ідеальне місто», «ідеальну країну» тощо. У правовій сфері категорія «справедливість» була введена в обіг природною школою права та їхніми уявленнями про «справедливе право» та «право для людей», які виникли під впливом ідей гуманізму. У сучасний правовий обіг принцип справедливості імплементувався разом із принципом верховенства права – як керівні принципи та засади при розробці та введенні в законодавство будь-якої норми. Хоча європейський законодавець не визнає термін «оціночний принцип», але будь-яка норма приймається із урахуванням принципів справедливості і верховенства права – трактуючи їх під призмою інших принципів, або конкретних правових норм та постулатів.

Головним проблемним питанням принципу справедливості безперечно є те, що категорія «справедливість» історично не була пов'язана ні з юриспруденцією, ні з економікою. Ця категорія завжди детермінувалася кризою уявлення індивіда та соціуму про добро та зло, в значній мірі під призмою релігії. Справедливість, як загальноприйняте соціальне явище, не може відповідати завданням, покладеним на цивільне право, враховуючи його специфіку. Але жодна сучасна правова країна не може приймати закони, не керуючи зазначеними категоріями. Законодавцю необхідно знайти баланс між інтересом держави, суспільства та розумінням принципу «справедливість» соціумом. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Майданик Р. А Проблеми довірчих відносин в цивільному праві. – К., 2002. – С. 527.
2. Бакалінська О. О. Категорія «добросовісність» у цивільному праві України / О. О. Бакалінська // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 4. – С. 201.
3. Цивільне право України. Загальна частина : підруч. / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://westudents.com.ua/glavy/72242-glava-2-printsipi-tsivlnogo-prava.html>
4. Так само. – С. 43.
5. Austin, Michael (21 August 2006). «Divine Command Theory». Internet Encyclopedia of Philosophy. Retrieved 3, april 2012.
6. Copan, Paul, and William Lane Craig. *Passionate Conviction: Contemporary Discourses on Christian Apologetics*. Nashville, Tennessee: B&H Publishing Group, 2007. – С. 91.
7. Бабич І. Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / І. Г. Бабич ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2006. – С. 10.
8. Дигести Юстиніана / Пер. с лат. Отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М. : Статут, 2002. – Т. I. – 584 с.
9. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения / М. Бартошек : пер. с чеш. Ю. В. Преснякова / Спец. науч. ред., авт. предисл. и ком. З. М. Черниловский; сверка лат. текста Н. А. Федорова. – М. : Юридическая литература, 1989. – 448 с.
10. Шаркова І. М. Принцип добросовісності в римському праві: історія та сучасність : моногр. / І. М. Шаркова ; за наук. ред. В. Ф. Опришко. – К. : КНЕУ, 2011.